

De klokkenluider van het Escoriaal. Antonio Pérez en de Zwarte Legende

Raymond Fagel

Het verhaal van koninklijk secretaris Antonio Pérez (1540-1611) bevat alle elementen van een spionagethriller: verraad, corruptie, moord, marteling, seks, een mysterieuze eenogige prinses, spannende ontsnappingen en zelfs een volledig uit de hand gelopen opstand. In eerste instantie is het drama gesitueerd aan het hof van koning Filips II, later verplaatst het zich naar de hoven van Frankrijk en Engeland. Voor een prachtige biografie over zijn leven kan men terecht bij de beroemde Spaanse medicus en intellectueel Gregorio Marañón (1887-1960) die in 1947 zijn vuistdikke beschrijving over Antonio Pérez publiceerde. Dit meesterwerk is later in het Duits en het Engels vertaald.¹ Volkomen terecht bezet Antonio Pérez een ereplaats in een recente studie over de spionnen van Filips II,² maar de beste aanbeveling komt van de Engelse hispanist Martin Hume, die al in 1894 zijn bijdrage over de secretaris afsloot met een heerlijke typering: ‘Pérez was one of the most diabolically false, vain, fascinating scoundrels that ever disgraced and bewitched humanity’.³

Dit hele verhaal krijgt een dubbele gelaagdheid vanaf het moment dat Antonio Pérez in 1591 opnieuw uit gevangenschap ontsnapt en in Engeland en Frankrijk op zoek gaat naar steun. Gedurende de laatste twintig jaar van zijn leven zal deze boze balling fungeren als de klokkenluider van het bestuur van Filips II en publiceert hij onder meer een relaas met allerhande geheime documenten die tegen zijn oude meester gebruikt kunnen worden.⁴

¹ G. Marañón, *Antonio Pérez* (Madrid 1947). In dit artikel is de versie uit 1998 gepubliceerd te Madrid gebruikt. Vertalingen zijn: *Antonio Pérez: der Staatssekretär Philipps II* (Wiesbaden 1959); *Antonio Pérez: Spanish Traitor* (Londen 1954). Een ander klassiek werk is F. Mignet, *Antonio Pérez et Philippe II* (Parijs 1845). Dit werk is nog in 2001 in een Spaanse vertaling verschenen als *Antonio Pérez y Felipe II* (Madrid 2001).

² C. Carnicer en J. Marcos, *Espías de Felipe II. Los servicios secretos del Imperio español* (Madrid 2005).

³ M.A.S. Hume, ‘Antonio Perez in Exile’, *Transactions of the Royal Historical Society* New Series 8 (1984) 71-107.

⁴ A. García, ‘Antonio Pérez. Trabajar para el enemigo’, *PE Magazine* (26 februari 2014), <http://www.paisajeselectricos.com/2014/02/26/biografias-antonio-perez>, geraadpleegd 14 april 2015.

Deze publicaties, waaronder een Nederlandse editie uit 1596, vormen één van de belangrijkste bronnen van de zogeheten Zwarte Legende van Spanje, naast bijvoorbeeld de *Apologie* van Willem van Oranje. De Zwarte Legende is het discours dat daadwerkelijk bestaat of bestaan heeft dan wel bestaan zou hebben, waarin Spanje en de Spanjaarden door hun vijanden uitzonderlijk negatief worden neergezet.⁵ De meeste studies over de Zwarte Legende in de Lage Landen laten de rol van Antonio Pérez echter geheel buiten beschouwing.⁶

Afb. 1 en 2: Links afgebeeld Antonio Pérez door Alonso Sánchez Coello, Hospital Tavera, Toledo. Rechts afgebeeld Filips II door Sofonisba Anguissola, Museo del Prado, Madrid.

⁵ J. Juderías, *La Leyenda negra* (Madrid 2007) 222-223.

⁶ K.W. Swart, 'The Black Legend during the Eighty years War' in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann ed., *Britain and the Netherlands V, Some political mythologies. Papers delivered to the fifth Anglo-Dutch historical conference* (Den Haag 1975) 36-57; H. de Schepper, 'La "Guerra de Flandes". Una sinopsis de su Leyenda negra 1550-1650', *Foro Hispánico* 3 (1992) 67-86; J. Lechner ed., *Contactos entre los Países Bajos y el mundo ibérico* (Amsterdam 1992) 67-86; B.A. Vermaseren, *Een en ander over de 'Zwarte Legende' betreffende Spanje en haar ontstaan in de Nederlanden in de 16e eeuw* in: Publicaties van de Vakgroep Spaanse taal- en letterkunde KU Nijmegen (Nijmegen 1984) 1-21; G. Versteegen, 'Bewondering, verwondering en verachting. De beeldvorming omtrent Spanje en de Zwarte Legende', *Theoretische Geschiedenis* 24 (1997) 260-278.

In deze bijdrage wordt het verhaal van Antonio Pérez verbonden met zijn publicaties en zijn papieren nalatenschap, met bijzondere aandacht voor de ontwikkeling van de Zwarte Legende in de Lage Landen. De al genoemde Martin Hume wilde zich in 1894 specifiek richten op de periode van zijn ballingschap, maar ontkwam niet aan bestudering van diens hele leven: 'I too have been drawn into the vortex of the mystery itself'.⁷ Hetzelfde is mij nu overkomen.

Een koning en zijn dienaar

Verleende diensten uit het verleden zijn als oude schulden: ze worden zelden terugbetaald.⁸

Antonio, de in 1540 geboren natuurlijke zoon van de machtige koninklijke secretaris Gonzalo Pérez, ontwikkelde zich al jong tot een vooraanstaand medewerker van de vorst. Vanaf 1572 werd hij zelfs één van de bepalende figuren in de factiestrijd aan het Spaanse hof. De onderzoekers rond de Madrileense hoogleraar José Martínez Millán beschouwen hem als de leider van de zogenaamde papisten, een groep die open stond voor politieke en religieuze invloed vanuit Rome. Daar tegenover stonden de castellanisten, aanhangers van een centrale door Castilië bepaalde politieke en religieuze lijn.⁹ Veel van de gebeurtenissen aan het Spaanse hof van Filips II lijken terug te voeren op deze steeds weer oplaaiende partijstrijd, die botst met het in de Nederlandse geschiedschrijving overheersende beeld van een autocratisch regerende Filips II.

Toen zijn politieke medestander Don Juan van Oostenrijk, de halfbroer van Filips II en de grote overwinnaar van de slag bij Lepanto in 1571, in 1576 benoemd werd tot de nieuwe landvoogd in de Nederlanden,

⁷ Hume, 'Antonio Perez', 72.

⁸ Aforisme van Antonio Pérez: A.A. Ezquerro ed., *Antonio Pérez. Relaciones y cartas II* (Madrid 1986) 182.

⁹ A. Weststeijn, 'Antonio Pérez and the Formation of Spanish Policy towards the Dutch Revolt, 1576-1579'. Ongepubliceerde tekst op: <https://knir.academia.edu/ArthurWeststeijn>, 1-28: 2-3, 7. Deze tekst is in het Spaans gepubliceerd als 'Antonio Pérez y la formación de la política española respecto a la rebelión de los Países Bajos, 1576-1579', *Historia y política* 19.1 (2008) 231-254.

groeide de macht van Antonio tot ongekeerde hoogte. Hij beheerste al de besluitvorming over de Italiaanse politiek en verkreeg nu eveneens een sleutelrol binnen het beleid in de Nederlanden. Hij volgde de koning vaak naar de paleizen buiten de stad waar deze zich met enige regelmaat terugtrok met een kleine groep naaste medewerkers om rustig door te kunnen werken, los van de verstikkende invloed van het hof.¹⁰

Naast de paleizen van Aranjuez en El Pardo gaat het hier om het dan nog in aanbouw zijnde paleis annex klooster dat we als het Escoriaal kennen. Ondanks de omvang van dit indrukwekkende bouwwerk was er weinig plaats voor de vorst en zijn naaste entourage. Qua functie heeft het dus nooit de rol gespeeld van het paleis in Versailles waar Filips' achterkleinzoon Lodewijk XIV het hof naar zijn hand zou weten te zetten. Filips II en Antonio hebben zonder enige twijfel veelvuldig samen in de werkkamer van de koning zitten broeden op de Spaanse politiek.¹¹ Helaas voor Antonio waren er echter nog steeds vijandige secretarissen, zoals de castellanista Mateo Vázquez, met wie hij om de gunsten van de monarch moest strijden.¹²

En dan is er de moord op koninklijk secretaris Juan de Escobedo, op 31 maart 1578 in een donkere steeg van Madrid, uitgevoerd door een groep van zes overvallers die allemaal wisten te ontsnappen. Het is één van de beroemdste politieke moorden uit de geschiedenis van Spanje. Er waren overigens drie mislukte pogingen aan voorafgegaan om Escobedo te vergifigen. Geoffrey Parker besteedt er in zijn recente Engelstalige biografie van Filips II zelfs een heel hoofdstuk aan onder de titel 'Murder most foul'¹³ De achtergrond is de nauwe samenwerking tussen de papisten, Don Juan, diens secretaris Juan de Escobedo, de prinses van Éboli en Antonio Pérez bij de plannen voor een mogelijke expeditie tegen Engeland, waarna Don Juan zich zou opwerpen als de nieuwe vorst van dat land. Deze strijd tegen de protestantse koningin Elizabeth I paste in de strategie van de

¹⁰ Weststeijn, 'Antonio Pérez and the Formation of Spanish Policy', 6.

¹¹ G. Parker, *Imprudent King. A New Life of Philip II* (New Haven, CT en Londen 2014) 238.

¹² J.L.G. Sánchez-Molero, 'Mateo Vázquez de Leca, un secretario entre libros. 1. El escritorio', *Hispania* 65.3 (2005) 813-846; A.W. Lovett, *Philip II and Mateo Vázquez de Leca: the government of Spain 1572-1592* (Genève 1977).

¹³ Parker, *Imprudent king*, 247-263. Deze biografie is een bewerking van het Engelstalige manuscript van zijn *Felipe II. La biografía definitiva* (Barcelona 2010) waarin het hoofdstuk '¿Un rey asesino?' de bladzijden 659-704 beslaat.

paus, maar ook Filips II ging hier in deze tijd op zijn minst deels in mee.¹⁴ Het idee was dat de benoeming van Don Juan tot gouverneur in de Nederlanden zou leiden tot een spoedige oplossing van het conflict aldaar, waarna alle aandacht zich op de invasie van Engeland zou kunnen gaan richten.

Het staat vrijwel vast dat de moord is uitgevoerd in opdracht van Antonio Pérez met medeweten van de koning, maar over de motieven bestaat geen zekerheid.¹⁵ Vermoedelijk heeft Pérez de koning weten te overtuigen van de noodzaak van de politieke moord door te wijzen op een complot van Escobedo en Don Juan. Het ging echter tegelijkertijd om een conflict tussen de eens bevriende secretarissen, waarbij Escobedo bedreigd kan hebben met het openbaar maken van het epistolaire dubbelspel van Pérez. Deze schreef namelijk aan Don Juan en Escobedo dat hij bepaalde brieven niet aan de koning liet lezen, wat hij vervolgens toch deed, terwijl hij andere brieven inderdaad niet aan de koning voorlegde. Antonio Pérez wilde vermijden dat de koning hier lucht van kreeg. Ook de prinses van Éboli, de weduwe van de oude voorman van de papisten, Ruy Gómez de Silva, lijkt bij dit dubbelspel betrokken te zijn geweest.

De castellanistas mengden zich ook in de zaak en de beide facties aan het hof raakten verstrikt in een web van wederzijdse beschuldigingen, waardoor Filips II de situatie niet meer onder controle had. Het gonsde van de geruchten over de daders en er werd zelfs geïnsinueerd dat de moord te maken had met een amoureuze affaire tussen de oude koning en de prinses van Éboli. Filips beval zijn oude minister kardinaal Granvelle om naar Madrid te komen om hem uit de problemen te helpen.¹⁶ Eén dag na de komst van Granvelle, op 28 juli 1579, werden Pérez en de prinses van Éboli op koninklijk bevel gearresteerd en opgesloten. Het koninklijk gezag leek hersteld.

Hoe nu verder? Antonio Pérez kreeg huisarrest, maar trok zich daar weinig van aan. Hij liet zich overal in de stad zien en bezocht zelfs toneelvoorstellingen. Op zijn beurt liet Filips in het geheim onderzoek doen naar zijn secretaris. In 1584, bijna vijf jaar na de moord, werd Antonio

¹⁴ Parker, *Imprudent King*, 230-244; Weststeijn, 'Antonio Pérez and the Formation of Spanish Policy', 8-9.

¹⁵ Niet alle historici zijn overtuigd van de betrokkenheid van de koning bij de moord: H. Kamen, *Philip of Spain* (New Haven, CT en Londen 1997) 165.

¹⁶ Parker, *Imprudent King*, 261.

Pérez geconfronteerd met de resultaten van dit onderzoek. Afgezien van gevallen van corruptie ging het in essentie om het volgende:

That the said Antonio Pérez did not maintain secrecy, as he had sworn to do, but instead revealed secrets in different ways to different people, writing letters that contained details of confidential business; and that when he decoded letters addressed to His Majesty, for personal motives he added, changed and removed items.¹⁷

Uiteindelijk werd Pérez veroordeeld tot twee jaar gevangenis, tien jaar verbanning van het hof, het teruggeven van alle omkoopgeld en een boete van 20.000 dukaten. Pérez deed een poging om te ontsnappen, maar die mislukte. Zijn vrouw Juana Coello en de kinderen werden gearresteerd als medeplichtigen en alle documenten werden in beslag genomen. Men meende dat Antonio Pérez wel dertig kisten met vertrouwelijke papieren van de koning in zijn bezit had.¹⁸ Uiteindelijk wist men Juana te overtuigen zelfs nog twee afgesloten kistjes met geheime documenten af te geven.¹⁹ Het was in deze periode overigens nog volkomen normaal dat secretarissen de papieren waar zij mee werkten in eigen beheer hadden. De eerste echte instructie voor het fameuze archiefkasteel van Simancas dateert uit 1588.

Hierna werd alles weer min of meer normaal. Pérez mocht weer met zijn gezin in Madrid wonen en kreeg zelfs achterstallig salaris toegezegd. De vasthoudende zoon van Escobedo zorgde er echter voor dat in 1589 een openbaar proces niet meer tegengehouden kon worden. Na acht keer draaien aan de pijnbank bekende Antonio Pérez de moord en volgde een doodvonnis en de confiscatie van al zijn goederen. Op 19 april 1590 wist Pérez te ontsnappen uit Castilië en vluchtte naar het koninkrijk Aragon, waar hij in handen kwam van de wereldlijke justitie in de hoofdstad Zaragoza.²⁰

Zijn verblijf van ongeveer anderhalf jaar in Aragon en de daaraan verbonden opstand in Aragon in 1591 levert stof genoeg op voor een apart boek.²¹ De wereldlijke justitie van Aragon beschermde de Aragonees

¹⁷ Parker, *Imprudent King*, 325.

¹⁸ Kamen, *Philip of Spain*, 285.

¹⁹ Parker, *Imprudent King*, 326.

²⁰ Ibidem, 328.

²¹ Zo is bijvoorbeeld de Spaanse historicus Jesús Gascón Pérez sinds zijn proefschrift over dit onderwerp blijven publiceren: J. Gascón Pérez, *La rebelión aragonesa de 1591*, onuitgegeven proefschrift aan de Universidad Zaragoza (Zaragoza

Antonio Pérez tegen de willekeur van de koninklijke justitie, waarna Filips II besloot om de Inquisitie in te zetten tegen de vluchteling. Hij zou in de gevangenis in Zaragoza godslasterende opmerkingen hebben gemaakt en hij zou naar Frankrijk hebben willen vluchten om zich bij de Hugenoten te voegen.²²

Twee pogingen om Pérez naar de gevangenis van de Inquisitie over te brengen, mislukten door een woedende menigte die hem wilde beschermen tegen de koning en de eigen privileges van het koninkrijk Aragon wilde verdedigen. Toen Filips II een leger naar Aragon besloot te sturen om rust en orde te brengen, overigens onder leiding van een veteraan uit de Nederlandse Opstand, besloot men in Zaragoza om zich tegen de koning te gaan verdedigen.²³ Dat liep uiteindelijk op een grote mislukking uit, waarna Filips II de rust kon herstellen en de privileges kon inperken. Dat is echter een heel ander verhaal. Ondertussen had Pérez weten te ontsnappen en hield hij zich verborgen in het huis van een bevriende edelman. Een jaar later zou hij in absentia door de Inquisitie ter dood worden veroordeeld, op beschuldiging van een hele lijst misdaden, waaronder nu ook zijn joodse afstamming en zijn vermeende homoseksualiteit.²⁴

In de nacht van 10 november 1591 verliet Antonio Pérez Zaragoza. Naar eigen zeggen zwierf hij met enkele vrienden dagenlang door de bergen, overnachtend in grotten. Voor zijn vertrek had hij in een brief aan de regentes van de Béarn, Catherina van Bourbon, een zuster van Hendrik van Bourbon, verzocht om bescherming. In de nacht van 23 op 24 november ging hij verkleed als herder met twee dienaren de grens over. Het sneeuwde, het was glad en zijn dienaren moesten hem dragen. Precies om middernacht passeerde hij de grens met Frankrijk, zo schreef hij zelf.²⁵

Ook heeft hij de door hem meegenomen documenten over de grens weten te krijgen, want de autoriteiten vonden niets meer in Zaragoza.

2000); Idem, *Aragón en la monarquía de Felipe II. Historia, pensamiento y oposición política* (Zaragoza 2007).

²² Gascón Pérez, *Aragón en la monarquía*, 137; I. Martínez Navas, 'Proceso inquisitorial de Antonio Pérez', *Revista de la Inquisición* 1 (1991) 141-200; V. Fairén Guillén, *Los procesos penales de Antonio Pérez* (Zaragoza 2003).

²³ A.W. Lovett, 'Philip II, Antonio Pérez and the Kingdom of Aragon', *European History Quarterly* 18 (1988) 131-153: 142.

²⁴ Martínez Navas, 'Proceso inquisitorial', 191.

²⁵ Marañón, *Antonio Pérez*, 658-661.

Waarschijnlijk heeft hij in deze tijd een dertigtal kopieën laten maken van een verzameling documenten die hij ook heeft gebruikt om zowel de rechtbank in Aragon als koning Filips II van zijn gelijk te overtuigen. Volgens Geoffrey Parker is het door historici veel gebruikte manuscript uit de Koninklijke Bibliotheek van Den Haag met 79 documenten mogelijk één van die kopieën.²⁶ Parker toont door de vergelijking tussen diverse documenten aan dat we uiterst voorzichtig moeten zijn met deze bron en met de uitgegeven edities, omdat Pérez op zijn zachtst gezegd zaken heeft weggelaten of juist heeft toegevoegd. We zijn uiteindelijk het beste op de hoogte van het beeld dat hij zelf wilde geven van de gebeurtenissen.

Twintig jaar ballingschap

Ware liefde groeit door afwezigheid.²⁷

Hoewel Gregorio Marañón was gegrepen door het beeld van de balling Antonio Pérez – hij was zelf tussen 1936 en 1942 weg uit Spanje – komt ook hij, zoals vóór hem Martin Hume, pas op het einde van zijn studie toe aan de periode van de ballingschap. Dit was voor de Zwitserse geleerde Gustav Ungerer, deels van Spaanse afkomst, de voornaamste reden voor het opzetten van een bronnencollectie over de lange jaren van ballingschap. Zijn twee dikke delen met bronnen en commentaar waren bedoeld als basis voor een monografie die er echter nooit is gekomen.²⁸

In Pau werd Pérez hartelijk ontvangen en bewaakt door Catherina van Bourbon, want Pérez vreesde voor een aanslag op zijn leven. De Spanjaarden hielden de situatie met behulp van hun spionnen in de gaten. In zijn lange gesprekken met de regentes werden plannen gesmeed voor een Franse invasie in Aragon.²⁹ Meteen in december verscheen het eerste drukwerk van Antonio Pérez, de *Pedaços de historia*, betaald door de regentes en bedoeld om de steun te zoeken van de Aragonezen bij de inval. Deze

²⁶ Parker, *Felipe II*, 1005-1010; Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, 'Cartas de Antonio Pérez', signatuur handschrift 128.b.3.

²⁷ Aforisme van Antonio Pérez: A.A. Ezquerro ed., *Antonio Pérez II*, 186.

²⁸ G. Ungerer, *A Spaniard in Elizabethan England: the Correspondence of Antonio Pérez's exile*, vol. I (Londen 1975) ix-x; A. Pérez, *Antonio Pérez. Escritor y hombre de estado. Ensayo de bibliografía razonada* (Cieza 1959) 24.

²⁹ Marañón, *Antonio Pérez*, 679-683.

invasie zou echter volledig in het water vallen. Pérez had voorspeld dat de Aragonezen de inval zouden steunen, maar daar was geen sprake van. Later zou hij in 1595 direct betrokken zijn bij een Engelse aanval op de kusten van Spanje, onder meer resulterend in de verwoesting van Cádiz.³⁰ Opnieuw liep de expeditie grotendeels uit op een mislukking. De beide keren dat Antonio Pérez direct betrokken was bij het organiseren van oorlogshandelingen tegen Spanje liepen dus op niets uit.

Toch ontwikkelde hij zich in de eerste jaren van zijn ballingschap tot een geliefd persoon aan de Filips II vijandig gezinde hoven van Hendrik IV en Elizabeth I. Zowel Franse als Engelse protestanten koesterden deze persoonlijke vijand van Filips II en hij ontwikkelde zich tot een invloedrijke raadgever. Door zijn welsprekendheid – en zijn ongetwijfeld spannende verhalen over het Spaanse hof – werd hij een geliefd figuur in de *high society* van de late zestiende eeuw. Hij moet een zeer innemende persoonlijkheid zijn geweest en hij kon vreselijk vleiende brieven schrijven. Als schrijver behoort hij tot de traditie van de tacitisten en hij was een groot bewonderaar van de beroemdste Tacitus-aanhanger uit die jaren, de Nederlandse humanist Justus Lipsius.³¹ De dames en heren van Parijs vochten om zijn brieven, om de fijne handschoenen en welriekende parfums die hij ten geschenke gaf en om getekende exemplaren van zijn werken.³²

Met Catharina van Bourbon onderhield hij een zeer goede relatie, maar bijvoorbeeld ook met de invloedrijke Robert Devereux, de graaf van Essex.³³ Deze Spanje vijandig gezinde graaf bood hem gedurende anderhalf jaar onderdak aan zijn hof in Engeland en betaalde hem ook voor zijn diensten. Hij mocht zelfs katholieke missen in diens huis uit laten voeren. Hier kwam Pérez onder meer in contact met de broers Anthony en Francis Bacon. De later zo beroemd geworden Francis Bacon is zijn bedgenoot

³⁰ Ungerer, *A Spaniard* I, 310.

³¹ Ezquerro ed., *Antonio Pérez* I, 59-65; J. Waszink, 'Tacitisme in Holland. De Annales et historiae de rebus Belgicis van Hugo de Groot', *De Zeventiende eeuw* 20 (2004) 240-263: 248-252; J. Jansen, *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl* I (Hilversum 1995) 194.

³² Marañón, *Antonio Pérez*, 770.

³³ P.E.J. Hammer, 'The Use of Scholarship: the Secretariat of Robert Devereux, Second Earl of Essex, c. 1585-1601', *The English Historical Review* 109.430 (1994) 26-51: 33; Idem, 'Essex and Europe: Evidence from Confidential Instructions by the Earl of Essex 1595-1596', *The English Historical Review* 111.441 (1996) 357-381: 370.

geweest.³⁴ Antonio Pérez voorzag de anti-Spaanse factie aan het Engelse hof van informatie en hij functioneerde binnen het uitgebreide spionagenetwerk van Essex, onder meer als contactpersoon met Italië.³⁵

Toen Pérez na zijn eerste Engelse verblijf terug was gekeerd aan het Franse hof – en daar met eer werd overladen – diende zijn huis als een toevluchtsoord voor de mannen van Essex. Zo lezen we in een instructie van Essex uit 1595 aan diens medewerker Robert Naunton:

By conversinge sometymes wth Signor Perez yow will fynde bothe delighe and profuite, ffor he is sweete of nature and ripe of judgemente, but yow will remember he is a Spanyarde and therfore punctilious, olde and infortunate, and therfore by accidente, though not by nature, sometymes jelous and ympatiente, all which a lytle extraordinary respecte will healp.³⁶

Pérez diende zowel de Engelse belangen in Frankrijk als de Franse belangen in Engeland. Zeker voor voorstanders van Engels-Franse samenwerking tegen de Spanjaarden was hij waardevol. Van de Franse koning Hendrik IV kreeg hij een eervolle functie als raadsheer, hoge inkomsten en was hij een graag geziene gast aan diens hof: ‘sieur Antonio Péres, [je désire infiniment] de vous voir et parler à vous [pour affaires] qui touchent et important à mon [service]’.³⁷

Het gevaar dat Antonio een dubbelspel zou kunnen spelen tussen diverse vorsten en tussen de diverse facties, zorgde er voor dat niemand hem blindelings vertrouwde. Hij had zelfs kunnen proberen om weer in genade te geraken bij de Spaanse koning door als dubbelspion te gaan dienen. Op momenten dat de Franse en Engelse vorsten juist toenadering tot Spanje zochten was de nabijheid van Pérez eerder een nadeel dan een voordeel.

De vrede van Vervins (1598) tussen Frankrijk en Spanje en de vrede van Londen (1604) tussen Engeland en Spanje betekenden het einde van zijn politieke invloed. Hij slaagde er ook niet in om in genade te worden aangenomen door de nieuwe koning van Spanje, Filips III. Het gevolg was dat zijn inkomsten snel achteruit gingen. De laatste klap kreeg hij te

³⁴ Ungerer, *A Spaniard* I, 191.

³⁵ *Ibidem*, II, 213.

³⁶ Hammer, ‘Essex and Europe’, 377.

³⁷ Ungerer, *A Spaniard* I, 178; *Ibidem*, vol. II, 17-21.

verwerken bij de moord op zijn machtige beschermheer Hendrik IV in 1610. Hij moest steeds kleiner gaan wonen, zelfs de prachtige koets verkopen waar hij zo trots op was en hij eindigde geheel afhankelijk van de vrijgevigheid van zijn overgebleven vrienden. De boze balling was een broze balling geworden. Hij overleed op 3 november 1611, ver weg van zijn geliefde vrouw en kinderen, arm, oud, en vrijwel geheel vergeten.

Na zijn dood vervolgden zijn weduwe en kinderen de pogingen om de veroordeling door de Inquisitie aan te vechten. Zo probeerden zijn kinderen te bewijzen dat collega-secretaris Mateo Vázquez eigenlijk de kwade genius achter het hele verhaal was geweest en dat hun vader zich had opgeofferd om de eer van de koning te redden. Het is heel uitzonderlijk dat de Inquisitie uiteindelijk verklaarde dat Antonio Pérez en zijn kinderen geheel vrij waren van schuld. Zijn oudste zoon Gonzalo liet de beslissing meteen in druk verschijnen en overal in Zaragoza ophangen. Hiertegen kwam de Inquisitie weer in actie, liet de rest van de vijfhonderd posters vernietigen en sloot Gonzalo zelfs enkele dagen op in de gevangenis.³⁸

Antonio Pérez in de Lage Landen

Woorden: de kleding van de ideeën.³⁹

De boeken van Antonio Pérez waren zoals gezegd zeer populair en werden beschouwd als geschriften die direct gericht waren tegen Filips II. Zo liet men in 1594 vanuit Antwerpen weten dat men zeer geïnteresseerd was in de (Spaanse) edities van Pérez die in Engeland waren gedrukt door Richard Field, tevens de eerste drukker van het werk van William Shakespeare: 'I pray you fayle nott to send me those bookes, when they com forth, agaynst the King of Spain, wrytten by Antonio Perez, and that of Lopez'.⁴⁰ Let wel, de auteur van het verzoek is een Engelse koopman in de Lage Landen van koning Filips. In een volgende brief gaat deze koopman nog verder in op de verkoop van deze Spaanse editie uit Engeland:

I pray you vse all diligent means to gett so manie as ye can of those Spanysh bookes that Antonio Perez hath made. They shalbe wel

³⁸ Marañón, *Antonio Pérez*, 787-801.

³⁹ Aforisme van A. Pérez, Ezquerria ed., *Antonio Pérez* II, 199.

⁴⁰ Ungerer, *A Spaniard* II, 249, 254-255.

payd for and distributed here in good sort to the disgrace of whom yt touchyth. Yf you can send them by hundreths, they shalbe well spread abroad and payd for.⁴¹

Volgens Ungerer zou deze Engelsman in Antwerpen vooral hebben gedacht om de boeken te verspreiden in de Habsburgse Nederlanden en in Aragon, maar een markt in de opstandige gewesten was niet uitgesloten. Antonio Pérez had dit laatste namelijk zelf beseft. In 1594 zegde de Staten-Generaal in Den Haag zelfs toe dat niemand zonder zijn toestemming gedurende de eerstvolgende tien jaar één van zijn boeken mocht uitgeven of verkopen.⁴²

Op initiatief van de graaf van Essex is er ook een Engelse vertaling gemaakt van de door Pérez geschreven tekst over zijn belevenissen (de *Relaciones*), maar de graaf slaagde er niet in om van de regering toestemming te krijgen voor de uitgave. De vertaler maakte er in zijn inleiding een spannend boek van:

A very tragedye it may seeme, indeede, full of imprisonments, of confiscations, of executions; full of suttle practises, conning dissimulations, fowle treachouryes...⁴³

Er was een duidelijke moraal voor de Engelse lezers, ‘and for vs of England, lett vs not neglect the benefite that is presented vnto vs by this booke’: Filips II van Spanje is in het geheel niet te vertrouwen! Dit vond de regering van Elizabeth blijkbaar toch te ver gaan en verbood de uitgave.

In de vroegmoderne Nederlanden waren de werken van Antonio Pérez in veel bibliotheken te vinden.⁴⁴ De oudste werken waren de in 1591 in Lyon uitgegeven *Pedaços de historia* gevolgd door de ons reeds bekende uitgave van hetzelfde werk in Londen in 1593/1594 en een eveneens in Lyon verschenen editie uit 1593 van de *Relacion de las prisiones y aventuras de Antonio Perez, Secretario de Estado del Rey de España*. In 1596 volgde de Nederlandse editie, het *Cort begryp*. Daarover later meer.

⁴¹ Ungerer, *A Spaniard* II, 255.

⁴² N. Japikse, *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609* VIII, Rijks Geschiedkundige Publicatiën 57 (Den Haag 1925) 362; Ungerer, *Antonio Pérez* II, 249.

⁴³ Ungerer, *A Spaniard* II, 259-264.

⁴⁴ J. Lechner, *Repertorio de obras de autores españoles en bibliotecas holandesas hasta comienzos del siglo XVIII* (‘t Goy-Houten 2011) 152.

In 1598 vinden we voor het eerst een editie van brieven van Antonio Pérez, in het Spaans uitgegeven in Parijs. In de zeventiende eeuw bereikten nieuwe edities van de secretaris nog regelmatig de Lage Landen, zowel in het Spaans als het Frans, maar altijd uitgegeven in Genève, Parijs of Lyon. De meest recente editie die Jan Lechner heeft gevonden in oude Nederlandse bibliotheken en veilingcatalogi is een *Obras y relaciones* uit 1676. Hoewel er weinig vertalingen naar het Nederlands gepubliceerd zijn, konden de Nederlandse lezers die het Frans of Spaans machtig waren dus met enige regelmaat rekenen op nieuwe edities van de werken van de in ongenade gevallen koninklijke secretaris.

De editie van de Haagse drukker Aelbrecht Hendrickszoon (actief 1591-1605) verscheen in 1596 in 4° [quarto formaat, red.] onder de titel *Cort begryp vande stucken der gheschiedenissen van Antonio Perez* en betrof een vertaling uit het Spaans door Joost Byl, die ook verantwoordelijk was voor de samenstelling van het werk. Van deze eerste editie zijn exemplaren bewaard gebleven in de universiteitsbibliotheken van Amsterdam, Cambridge en Utrecht, en in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en de British Library in Londen.⁴⁵ Joost Byl was een Haagse conrector van de Latijnse school die door de Staten-Generaal werd ingezet om onderschepte 'Italiaansche en andere brieven' te vertalen en zelfs een jaarlijkse toelage kreeg voor dit soort werk. Ook de vertaling van het boek van Antonio Pérez werd door de Staten-Generaal betaald.⁴⁶

De Haagse drukker Hendrickszoon publiceerde zeer veel officiële ordonnanties en plakaten van de Staten-Generaal en de Staten van Holland, maar we vinden in zijn fonds de nodige historische werken. In 1596, het jaar van de vertaling van Pérez, zijn er twee werken die hierbij aansluiten. Allereerst verschenen dat jaar enkele drukken van de Nederlandse vertaling van een traktaat van Juan Bautista de Tassis, raadsheer van Filips II in Madrid. In de titel is sprake van een Spaanse brief van 31 mei 1595 waaruit 'claerlijck blijkt dat den Spangnaert ende Spaenschen raedt alsnoch volherden in hare vornemen, om met geweld (...) hare generale heerschappie (...) te versekeren'. Hetzelfde jaar geeft Hendrickszoon ook nog een verslag uit van de Engelse overwinning op de Spaanse vloot. Er is dat jaar dus duidelijk sprake van een klein anti-Spaans offensief van deze

⁴⁵ Van de in datzelfde jaar verschenen gecorrigeerde editie en de tweede druk van 1597 zijn eveneens nog de nodige exemplaren te vinden. De 'Short Title Catalogue Netherlands' vermeldt op dit moment 21 exemplaren.

⁴⁶ Japikse, *Resolutiën*, 375.

uitgever, actief in het hart van de politiek van de opstandige gewesten. De herdruk van het *Cort begryp* in 1597 wordt in dat jaar vergezeld door allerhande uitgaven over de overwinningen van Maurits van Nassau.

CORT-BEGRYP

Vande stukken der gheschiedenissen van

Antonio Perez, onlanx verdreven secretaris vanden teghenwoordighen coninck
van Spangien Philips de Twede:

Waerinne de Spaensche practijcken tot een spiegel van alle menschen nuttelick ende
naecktelick ontdeckt werden.

Waer uyt oock de gront ende eerste oorspronck der
voorleden beroerte binnen SARAGOZA, hoofdstadt van
ARAGON, claerlick te verstaen is.

Wt het Spaensch ghetoghen ende ordentlick by een versamelt door
Joost Byl. Met een summaris inhoud aende cant ten eynde toe.

Op een nieu herdrukt ende verbeteret
In s'GRAVENHAGHE

By Aelbrecht Heyndricxsoon.
Anno M.D.XCVII.

Afb. 3: De titelpagina van de Nederlandse vertaling van de *Relaciones*.
Pamflet van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, Pfl. 948.

De Nederlandse vertaling van de *Relaciones*

De pen is scherper dan pas geslepen zwaarden.⁴⁷

De titelpagina van de Nederlandse vertaling geeft de essentie van het boek prachtig weer: het gaat om het tonen van de Spaanse praktijken als ware het een spiegel. Het past daardoor in een lange traditie van spiegels binnen de Nederlandse Zwarte Legende, te beginnen bij de vertalingen en bewerkingen van het werk van Bartolomé de las Casas.⁴⁸ De aan de Staten-Generaal gerichte openingswoorden van de bewerker annex vertaler laten de lezer meteen weten waar het om gaat:

⁴⁷ Aforisme van Antonio Pérez: Ezquerria ed., *Antonio Pérez* II, 189.

⁴⁸ Vermaseren, 'Een en ander', 14-15.

Wat loon de voorseyde coninck zijnen alderbesten vrienden gheeft, ende die hem in alles niet als een afgod, maer meerder als God selfs gehoorsaem zijn gheweest: om daer uyt af te meten, op wadt manieren hy met sijn vianden handelen soude.⁴⁹

Daarnaast vormt het vorstelijk handelen in Aragon een vanzelfsprekende spiegel voor de gebeurtenissen in de Nederlanden.⁵⁰ De Haagse schoolmeester heeft het boek niet integraal vertaald, maar door het gebruik van Romeinse letters geeft hij zijn eigen samenvattingen en opmerkingen aan, de tekst van Pérez staat in de ‘Nederlandse letter’. Hierdoor valt precies te zien wanneer de vertaler ingrijpt in de oorspronkelijke tekst.

Het spel tussen auteur en vertaler begint meteen op de eerste bladzijde. Peregrino, het alter-ego van Antonio Pérez, laat zijn lezers weten dat:

ick meer sorgs draeg om de secreten te verswijgen die ick gheweten heb, als om die te segghen, want tot het seggen treckt my de waerheyt ende tot het verswijgen port my trespect der gener die noch leven ende de qualiteyt der saecken.⁵¹

De vertaler repliceert met:

Soo heeft my goet ghedocht, aenghesien wy hier in een vrye Republijc zijn, de verspreyde ende verdonckerde waerheyt by een te soecken, ende aen een te cnoopen, ende van veel verscheyden stucken een ordentlick boeck te maken.⁵²

De tekst van Pérez is in wezen een uiterst gedetailleerd relaas van de gebeurtenissen in Madrid en Aragon, geschreven door iemand die zichzelf zag als een trouwe dienaar van de vorst. In het begin van het verhaal wil hij vooral aantonen dat Don Juan en Escobedo fout zaten: ‘Men moet weten dat Ant. Perez zijne majesteit altoos ginck berichten van dese vertrouwicheden’.⁵³ De neutrale beschrijving van de moord is voor de

⁴⁹ Dezelfde teneur is ook te vinden op de laatste bladzijde van het boek. Byl, *Cort-begryp*, 92.

⁵⁰ Byl, *Cort-begryp*, A2-A3.

⁵¹ Ibidem I, 1.

⁵² Ibidem II, 1.

⁵³ Ibidem III, 11.

vertaler reden om in te grijpen. In de samenvatting aan de kant laat hij zijn mening zien: 'Hier uyt werde Escobedo op een avont moordadelick omghebracht, door 't beleyt van Antonio Perez, twelck een oorsaeck van ontelbare ende groote ellenden gheworden is, also de coninck zijn eyghen sonde in Peres wilde straffen'.⁵⁴

Pérez blijft zakelijk en neutraal. Hij gaat lange tijd niet verder dan een commentaar op het gebruik van absolute macht door koningen (in zijn algemeenheid). Dit was schadelijk voor de onderdanen en tegen God en de natuur.⁵⁵ De vertaler vindt dit duidelijk te zwak geformuleerd en vervolgt in Romein met: 'Dan ic geloof dat hy alsdoen inde Spaensche tyrannie noch so ervaren niet en was, ghelijck hy daer na tot zijnen schaede geworden is'. De boodschap wordt vervolgens geëxpliciteerd als 'waerschouwinge onser nacomelingen' om nooit meer terug te keren onder een dergelijk juk.⁵⁶ Over zijn eigen marteling stelt Pérez dat hij in handen kwam van een zeer wreed mens:

welcke hem beroemde dat hy meer als duysent menschen ghetormenteert hadden ende die hem in 't parrticulier met twee paer cluysteren by de t'neghentich dagen besloten hiel, meenende zijne majesteyt daer mede eenen dienst te doen, als oft hy eenen Barbarossa mishandelt hadde.⁵⁷

Opnieuw moet de conclusie zijn dat de auteur de vorst spaart terwijl het in dergelijke passages zeer eenvoudig geweest zou zijn om de aanval te kiezen. Wanneer hij het gevangenschap van zijn acht maanden zwangere vrouw en zijn nog zeer kleine kinderen bespreekt, blijft hij rustig en beheerst, als een waar politicus die zijn schepen niet wil verbranden, terwijl de vertaler het heeft over 'arme mishandelde lammerkens'.⁵⁸ Wel laat Pérez regelmatig zien dat hij over originele documenten beschikt waarvan vele voorzien van commentaar in de hand van de koning.⁵⁹ Alleen wanneer Pérez op basis van een eigenhandige brief van de vorst laat zien dat de koning verantwoordelijk

⁵⁴ Byl, *Cort-begryp*, 15.

⁵⁵ Ibidem, 16.

⁵⁶ Een dergelijk spel waarbij de vertaler de voorzichtigheid van de auteur meent te moeten corrigeren vinden we ook bij de inbeslagname van de documenten: Ibidem, 29.

⁵⁷ Ibidem II, 31.

⁵⁸ Ibidem III, 41-42.

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld Ibidem IV, 49.

was voor het onterechte doodvonnis van de hoogste rechter van Aragon, is hij overduidelijk: 'dit is de justitie die de coninck onse heer desen ridder ghebiet te doen, als eenen verrader ende tsamenroeper des rijcx'. Zelfs hier meent de vertaler door de samenvatting in de marge de zaak echter nog net iets scherper te stellen door te spreken over 'een 'bloedich billetken', met 'sconinck eyghen hant geschreven'.⁶⁰

Bij de beschrijving van de strijd in Aragon kan de vertaler het niet laten om er uitlatingen tussen te zetten die de Nederlanders bekend voorkwamen zoals 'de liefde van 't volck tot hare privilegien', of 'comt het volck op de been, ende roept VRIHEYT'.⁶¹ De komst van het Castiliaanse leger roept de eigen geschiedenis nog meer op voor de vertaler en dan verschijnen ook klassieke begrippen als 'de Spaensche wreetheydt' en 'de bloetdorst der Spaeniaerden'.⁶² Behalve de schending van de privileges en de komst van het Spaanse leger, past ook de strenge bestraffing perfect in de Aragonese spiegel van de Nederlandse Opstand: 'hebbende dan ghemist het bedrieglicke, soo quamen sy toe het venynlicke, ende moordadelicke'. Ook de klassieke onbetrouwbaarheid van de Spanjaarden komt om de hoek kijken: 'presenteren sy [de Spangiaerts] gouden hantschoenen, die daer nae yser worden'. Het hoogtepunt is de raad aan Pérez om zo ver mogelijk weg te vluchten 'daer de lanckreyckende ende tyrannische claeuwen van alsulcke bloetdorstighe grijp-voghels niet en gheraecken'.⁶³

Conclusie

De Nederlandse vertaling van het werk van Pérez laat zien hoe er binnen de Zwarte Legende gebruik gemaakt is van zowel de persoon van Antonio Pérez als van zijn tekst. Beide verlenen autoriteit en authenticiteit aan een drukwerkje dat veel verder gaat dan de ex-secretaris zelf had beoogd. Het wordt in handen van Joost Byl een aanklacht tegen de Spanjaarden in het algemeen en tegen hun koning in het bijzonder. Daarmee past het naadloos binnen de Zwarte Legende. De geschriften van Bartolomé de las Casas zijn

⁶⁰ Byl, *Cort-begryp*, V, 90.

⁶¹ Ibidem, 60, 62, 65, 74.

⁶² Ibidem, 68-70.

⁶³ Ibidem II, 71, 73. Zie voor een voorbeeld over de Bloedraad dat de vertaler invoegt: idem, 74.

op dezelfde manier in de Lage Landen gebruikt voor propagandadoeleinden.⁶⁴

In Frankrijk en Engeland heeft men weinig direct politiek voordeel aan hem gehad en diende zijn persoon en zijn informatie op eenzelfde manier om authenticiteit en autoriteit te verlenen aan de eigen politieke keuzes van het anti-Spaanse kamp. Het bestaan van de boze balling als levend symbool tegen Filips II was daarbij van groter belang dan de precieze inhoud van zijn geschriften. Zijn eigen leven als balling kende vele hoogtepunten aan de vorstelijke hoven, maar moet in wezen toch een trieste dwaaltocht zijn geweest: gescheiden van zijn vrouw en kinderen en nooit in staat om zijn eigen lot te beïnvloeden. Het ging iedereen altijd om Filips II en niet om Antonio Pérez. De klokkenluider van het Escoriaal is overal in Europa luid en duidelijk gehoord. Zeker is dat Antonio Pérez het beeld dat we in de Europese geschiedenis van koning Filips II hebben in sterke mate heeft beïnvloed. De koning en zijn klokkenluider zijn voor eeuwig met elkaar verbonden.

⁶⁴ A.J. Veldhuyzen-Brouwer, 'Bartolomé de las Casas: La breuissima relacion de la destruycion de las Indias. Een vergelijkende studie van zeven Nederlandse vertalingen 1578-1664' (Doctoraalscriptie Spaans, Universiteit Leiden 1985) 2; Jan Lechner, 'En torno a la "Brevisísima relación de la destruyción de las Indias" de fray Bartolomé de las Casas' in: M. Gosman en H. Hermans ed., *España, teatro y mujeres. Estudios dedicados a Henk Oostendorp* (Amsterdam 1989) 217-226: 220.